

Динікова Л.Ш., Новак О.М.

УДК 002.2 (477.75)

ІСМАЇЛ ГАСПРИНСЬКИЙ: ВЛАСНЕ ПРОСВІТНИЦТВО ЗАРАДИ ПРОСВІТНИЦТВА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЕТНОСУ

«Чим жити і як жити – завжди і у всіх народів було одне з головних питань буття», – пише І. Гаспринський у статті «Вічно незмінна істина». Ці питання просвітник ставив як перед собою особисто, так і перед усім мусульманством упродовж усієї творчої та громадської діяльності.

Протягом багатьох років панівна ідеологія соцреалізму спрямовувала дослідження на деперсоналізацію історії, в тому числі і журналістики, та ліквідацію історичної пам'яті, на утвердження у свідомості кримськотатарського народу другорядності та комплексу неповноцінності.

Сучасний етап буття українського суспільства дає можливість заглибитися в матеріали, які дадуть реальну оцінку просвітницьким ідеям у сфері розвитку суспільства, де довгі роки кримськотатарський народ мав можливість лише на часткове використання матеріалів про видатних синів етносу.

Сучасні науковці мають заповнити «білі плями» в історії та культурі кримських татар, мають сприяти відродженню їх самосвідомості та усвідомлення значимості окремих персоналій для подальшого розвитку історії етносу. Недостатньою є на сьогодні і кількість наукових розробок з персоналізації провідних діячів кримських татар.

В умовах становлення і розвитку незалежності України ми маємо реальну можливість активно провадити дослідження з кримськотатарської історії, зокрема щодо персоналій та їхнього вкладу в розвиток етносу, його історії, культури.

Однією з таких особистостей є Ісмаїл Гаспринський – зачинатель справи освіти свого народу і її лідер, якого кримські татари справедливо називають «дідусем нації». Своє життя він присвятив справі єднання традиційної духовності з передовими досягненнями європейської культури, чим здобув заслужений авторитет серед усіх ісламських народів Російської імперії та Близького й Середнього Сходу.

Народився Ісмаїл Гаспринський 8 березня 1851 р. у кримському селищі Авджікой (згідно з метрикою, в поселенні Улу-Сала). Батько його, Мустафа Гаспринський, був офіцером російської армії татарського походження, за яким було визнано спадкове дворянство в 1854 р. Під час Кримської війни родина Гаспринських переїжджає до Бахчисарая. Спочатку вихованням хлопчика займалася мати, потім його віддали до релігійної школи при мечеті – мектебе, де Ісмаїл здобув початкову освіту. Потім він навчався в чоловічій гімназії в Сімферополі. Продовжуючи справу батька, в 1863 р. Гаспринський вступає до Воронежського військового училища, після якого – до 2-ї Московської військової гімназії (тут він навчався з 15 лютого 1864 по 11 червня 1867 р.). Протягом трьох років гімназії він живе в родині редактора «Московських новин» і «Російського вісника» М. Н. Каткова. Тут у нього проявляється тяга до просвітництва, він отримує перші журналістські навички. Однак поступово притаманний Каткову дух шовінізму відвертає юнака, викликає в ньому внутрішній спротив. Гаспринський розриває стосунки з вихователем і, не закінчивши повного курсу, залишає навчання.

Ісмаїл був далеким від військової справи – його цікавила літературна творчість, легко давалися гуманітарні науки. Вже з юних літ він був схильним до духовних пошуків, тоді як кар'єра офіцера російської армії з її казарменою ординарністю зовсім не приваблювала. Не дивно, що І. Гаспринський залишає військову гімназію і повертається до Бахчисарая, вирішивши присвятити своє життя справі народної освіти, адже вже тоді він гостро відчував свою національно-культурну основу, незмінним атрибутом якої був іслам. Гаспринський іде вчителювати в початкову школу. В Сімферопольській державній чоловічій гімназії після проходження спеціального іспиту юнак 1 травня 1870 р. був удостоєний звання вчителя російської мови міських початкових навчальних закладів.

Кінець 1860-х рр. був часом, коли після низки поразок, яких зазнали народи Сходу від європейських колонізаторів, у мусульманському світі почала вкорінюватися думка про важливість освіти, необхідність оновлення громадського й духовного життя. В суспільстві прокидалося почуття національної гідності підкорених народів, поширювалися ідеї розгортання широкої антиколоніальної боротьби. Такі суспільні настрої сприяли появі лідерів нового типу, які, маючи знання Заходу, були вірними релігійним традиціям свого народу. Одним із таких провідників був І. Гаспринський, у якого відданість культурі, мові й релігії свого народу органічно поєднувалася з прагненням освоїти все багатство європейської і російської культури.

Задля розширення культурного кругозору в 1871 р. Ісмаїл вирушає до Парижа, в якому напередодні відбулося повстання комунарів і який потроху починав відходити від поразки у франко-прусській війні. Незважаючи ні на що, місто зберігало статус культурної столиці Європи. Крім того, Париж, у якому часто і на тривалий час оселялися мусульманські просвітителі з країн Середземномор'я, в останній третині XIX ст. перетворювався на своєрідне місце зустрічі культур Заходу і Сходу. Все це робило Париж ще привабливішим для І. Гаспринського.

У Франції за сприяння російської спільноти Парижа Гаспринський влаштовується перекладачем до агентства «Ашет», яке займалося рекламою східними мовами. Поїздка до столиці Франції дала змогу молодому кримськотатарському інтелектуалу не тільки ознайомитися з новітніми досягненнями західної цивілізації, а й усвідомити світовий масштаб мусульманського просвітницького руху, який відбувався в контексті синтезу східної духовності із західними науково-технічними та культурними досягненнями. Тоді ж Гаспринський зрозумів, що центром мусульманського відродження того часу став Єгипет, рівень економіки й освіти в якому істотно підвищився завдяки проведенню у минулі десятиліття реформ правителя Мохаммеда Алі. Тому кілька місяців у 1874–1875 рр. І. Гаспринський проводить у Єгипті, де живе переважно в Каїрі.

Під час своєї мандрівки І. Гаспринський зблизився з авторитетним арабським суспільно-політичним діячем аль-Афгані, який зіграв згодом важливу роль у підготовці та ідейному забезпеченні антибританських повстань Орабі-паші в Єгипті й махдистів у Судані. Дж. Афгані вважав, що необхідно запозичувати політичні інститути й наукові досягнення Західної Європи. Також Гаспринський познайомився з єгипетським теологом Мохаммедом Абдо, який був відкритим західним культурним віянням і закликав до освіти й оновлення життя мусульманських народів. Через кілька років у Парижі Абдо почав видавати тижневик антиколоніальної спрямованості «Урва аль-уска» («Нерозривний вузол»). М. Абдо дійшов до ідеї про співпрацю у сфері освіти й опанування результатів європейської цивілізації за зразком Великої Британії, яка з 1882 р. окупувала Єгипет англійськими чиновниками.

Досвід, отриманий під час французької та єгипетської мандрівок, багато в чому визначив ціннісні пріоритети й подальший життєвий шлях Ісмаїла Гаспринського, нерозривно пов'язаний із просвітницькою діяльністю. Враження від поїздок лягли в основу низки його літературних творів. Ісмаїл утвердився в глибокій вірі, для якої були чужими демонстративність і вузький клерикалізм. Саме після мандрів Європою в нього стала формуватися думка про необхідність радикальних реформ духовного життя мусульман, які базувалися б на поєднанні науково-технічного прогресу християнських і збереженні оновлених релігійних принципів ісламських народів.

Отриманий досвід І. Гаспринський почав реалізовувати насамперед при розробленні та запровадженні нової системи шкільної освіти спочатку для мусульман Криму, а потім і інших регіонів Російської імперії. Нова система освіти передбачала ознайомлення школярів з основами російської та європейської культур, прищеплювала їм навички толерантності й віротерпимості, знання й поваги до науки.

Ісмаїл Гаспринський як віруючий мусульманин і патріот свого народу стояв біля джерел і був безпосереднім учасником загальноісламського й загальнотюркського рухів, що зароджувалися в Російській імперії наприкінці XIX ст. Однак його світогляд був істотно ширшим, ніж у більшості конфесійно й етнічно обмежених учасників цих рухів. Він уникав будь-яких форм націоналізму і клерикалізму і вважав, що для підвищення культурного рівня народу має базуватися на відновленні його традиційної духовності через посередництво просвітництва серед широких мас населення. Традиції мають бути обов'язково збереженими, тим більше що, як вважав Гаспринський, не все варто переймати в Європі – важливий саме синтез національної культури і передових досягнень західної цивілізації. Відмова ж від свого коріння стане згубною. Суперечності між Заходом і Сходом І. Гаспринський прагнув зняти, поєднуючи західну вченість і цивілізованість зі східною духовністю – ісламом. Він писав: «Могутній, кипучий Захід із його мільярдами і широкими знаннями, язичницький Схід, що пробуджується, з його незліченим населенням можуть здавити нас, мов лещата, якщо ми не поквалімося як слід згуртуватися, просвітитися і розвинути на всю широчінь працездатність і продуктивність».

Молодий Ісмаїл брав активну участь у громадському житті рідного міста. По поверненні з Єгипту його було обрано гласним міської думи, а в 1876–1884 рр. він очолював її, будучи міським головою Бахчисарая. Під час цієї роботи він провів кілька масштабних реформ. Йому вдалося майже втричі підвищити бюджет міста й розпочати суттєві перетворення в міському господарстві. Залишаючись у межах діючої юридичної бази, він добився від Міністерства внутрішніх справ Російської імперії підвищення квоти представництва

кримських татар в органах міського самоврядування, яке було обмежено існуючими державними законами. Як відомо, І. Гаспринський піклувався про санітарний стан і розвиток народної освіти в Бахчисараї тощо.

Гаспринський чимало зусиль доклав для розширення в місті системи освіти й поліпшення його санітарного стану, домігся збільшення квоти кримськотатарських депутатів у думі Бахчисарає.

Проводячи активну новаторську педагогічну роботу, І. Гаспринський розпочав реорганізацію мусульманської системи шкільної освіти. Творець звукового методу мріяв про формування національної інтелектуальної еліти, здатної зробити для свого народу значно більше за своїх батьків. У статті «Наше чиновництво» він стверджував: «Перше, з чого ми повинні почати, – це підготувати до кращого життя наших дітей, щоб майбутнє наше покоління було багатшим на знання, більше обдарованим любов'ю до народу, представником якого воно буде. Тоді воно займе краще становище, ніж ми, і життя його буде більш плідним як для них, так і для мусульманського суспільства».

Розуміючи, що основи світогляду закладаються в дитинстві, Ісмаїл пише і за власною редакцією видає кримськотатарською мовою численні підручники і книги, розраховані на молодих читачів. Видання Гаспринського були співзвучними часу і отримали широку популярність у суспільстві. Зокрема, його навчальний посібник «Ходжа-і-суб'ян» («Учитель дітей») був неодноразово перевиданий і став найпопулярнішим виданням у тюркомовному світі.

Питання впровадження знаменитого звукового методу, створення новометодних (світських) шкіл стали центральними у виданні Учителя вчителів, що постійно запевняв своїх читачів у тім, що Коран і освіта «не заважають одне одному, як думають багато мусульман, а навпаки». Переконувати в цьому Гаспринському доводилося не тільки своїх одновірців, але і «поважних учених», які вважали, що «преса в руках неосвіченого татарського духівництва служила і продовжує бути знаряддям підтримки і поширення релігійного, морального і побутового обскурантизму в бідному татарському простолюдді».

Письменницький талант І. Гаспринського, що найповніше розкрився в останній чверті XIX ст., зробив його патріархом нової кримськотатарської літератури. Його перу належать повість «Африканські листи», написаний в епістолярному жанрі роман «Листи Молли Аббаса Франсові», історичне оповідання «Арслан киз» («Дівчина-левиця»), містична новела «Лихо Сходу», «Френкістан мектуплери» («Французські листи»), «Кунь догъды» («Сонце зійшло») та інші художні твори. Пізніше Гаспринський розкривається в жанрі політичної есеїстики – на початку XX ст. його нариси й есе були видані двома збірками – «Російське мусульманство» та «Російсько-східна угода». В цілому творча спадщина просвітника налічує десятки літературних творів і тисячі публіцистичних праць.

Активно займається І. Гаспринський і науковою працею, зокрема у сферах історії, етнографії та писемної культури свого народу. В 1887 р. він входить до науково-краснзнавчої організації Криму – Таврійської губернської наукової архівної комісії, за членства в якій виконав значну роботу з пошуку й вивчення літературних пам'яток середньовічного мусульманського Криму.

Проте основні свої зусилля Ісмаїл протягом усього життя спрямовував на випуск періодичних видань кримськотатарською мовою. Спочатку він не знайшов належної підтримки в суспільстві, рівень освіти якого в XIX ст. був досить низьким. У 1883 р. І. Гаспринський у Бахчисараї організовує і редагує видання двомовної (кримськотатарською та російською мовами) газети «Терджиман-Перекладач». Вона була першою і протягом багатьох років залишалася єдиною тюркомовною газетою в межах Російської імперії. Пріснувала газета 35 років і регулярно виходила до квітня 1918-го.

Попередній аналіз показав, що на сторінках газети «Терджиман-Переводчик» значна частина від загального тексту газети відводилася інформації про освіту, хоч видання не було педагогічним. У газеті були опубліковані статті, присвячені педагогічним проблемам, а саме: просвітництву російських мусульман (Просвещение русских мусульман // Переводчик. – 1883. – № 22, 11 ноября), методам викладання (Метод преподавания // // Переводчик. – 1887. – № 15, 30 мая), статусу вчителя (Годжи // Переводчик. – 1883. – № 14, 25 августа; Учитель путешественник // Переводчик. – 1892. – № 4, 14 июня), змісту освіти (Учеба в школах и медресе // Переводчик. – 1883. – № 24, 25 ноября; Учебное дело // Переводчик. – 1888. – № 43, 9 декабря), гендерному вихованню і навчанню (Учебное дело // Переводчик. – 1889. – № 31, 26 августа; Шериат разрешает девочкам учиться // Переводчик. – 1896. – № 36, 10 мая), загальному навчанню Главный источник массового народного образования // Переводчик. – 1892. – № 85, 21 октября), навчанню на рідній мові (Просвещение на родном языке // Переводчик. – 1900. – № 42, 3 декабря) тощо.

І. Гаспринський у своїй газеті поряд з успіхами показував і недоліки в справі просвіти. Ми поділяємо думку Ф. Зіядінова, громадського діча, який досліджував життєвий і педагогічний шлях І. Гаспринського, про те, що педагог слідував народній мудрості «хто приховує горе – той не вилікується». Таку критику Ісмаїл-бей дозволяв собі в тому випадку, коли був впевнений, що принесе користь нації.

Вже з перших номерів «Терджиман» користувався великим успіхом. Матеріали газети були присвячені проблемам мусульман Криму і всієї імперії, подіям загальноросійського і світового політичного та культурного життя. Ця газета стала «вікном у великий світ» для кримських татар та інших тюркомовних народів імперії в Поволжі, Закавказзі та Середній Азії. Вона поширювалася в Туреччині й навіть підвладному Китаю Східному Туркестані. Матеріалами газети активно користувалася турецька преса.

Важливим аспектом у дослідженні світоглядної позиції Гаспринського є аналіз ідеології видання «Терджиман». Фактично газета виникла і розвивалася разом із суспільним рухом тюрко-мусульманських народів – джадидизмом, що набрав у той час силу. І. Гаспринський стояв біля витоків формування цього

прогресивного явища, а його газета стала фактично рупором джадидизму. В цьому випадку під джадидизмом потрібно розуміти не його вузьке значення як заходів, що ведуть до радикальних перетворень у галузі освіти та просвіти. Очевидно, що джадидизм до початку ХХ ст. перетворився на громадський рух за оновлення всіх складових життя тюрко-мусульманських народів щонайменше в Російській імперії.

Сама поява загальнотюркської газети «Терджиман» і зародження джадидизму в один і той же час, на наш погляд, не випадкові. Це було зумовлено прагненням прогресивних сил тюрко-мусульманських народів пристосуватися до ситуації в освіті, економіці, суспільстві та політиці, що швидко змінювалася в кінці ХІХ ст.

У цьому випадку І. Гаспринський ухвалив рішення почати з просвіти. Він розумів, що потрібно починати з того, що досить доступно. Просвітитель бачив, що засоби масової інформації здатні в досить стислі терміни перетворити тюрко-мусульманську спільноту. З іншого боку, навіть саму ідею створення друку необхідно було упровадити в свідомість і закріпити в думках одновірців. Це тим більше було необхідним, тому що, як відомо, мусульмани ревно ставляться до рідної мови і літератури. Багато що сприймалося крізь призму релігійного догматизму. Була потрібна копітка просвітницька робота.

Завдяки суспільній і видавничо-літературній просвітницькій діяльності реформатора, широкому розповсюдженню його газети, рух джадидизм набуває широкого розмаху, особливо, в регіонах Росії. І. Гаспринський, який «присвятив себе своїй газеті «Терджиман» і написанню книг, ніколи не забував про педагогіку і завжди присвячував багато енергії педагогічним питанням і справам», відзначав орієнталіст А. Кримський.

Своєю просвітницькою діяльністю, яка проходила під гаслом «Єдність в мові, думці і справі» – «Тильде, фікірде, іште бірлік», І. Гаспринський зробив великий внесок у справу зближення тюркських народів і розвитку і національної культури та політичної самосвідомості. Триединство релігійної, мовної й етнічної близькості лежить в основі його роздумів про духовну сутність і спільність тюркських народів. Гаспринський свою діяльність починає як просвітник, який поставив перед собою мету – знайти причини, які визначили б причини відсталості народів Сходу.

Основними питаннями національного відродження редактор «Терджимана» вважав створення загальнотюркської літературної мови, розвиток народної освіти (і в тому числі освітньої емансипації мусульманських жінок) і національної преси, виховання національних діячів науки і культури, національних чиновників вищого рангу – на основі релігійних принципів ісламу і вірності Російській Батьківщині: «Ми мусульмани, – писав Гаспринський, – а тому повинні знати мусульманський закон і грамоту; ми люди – а тому повинні знати роботи і ремесла, щоб легше і краще жити на світі; ми – жителі й громадяни Росії – повинні намагатися навчитися по-російському, щоб краще служити цареві й охороняти властиві нам права й інтереси. Треба подумати про шляхи удосконалювання і поліпшень. Треба намагатися в знаннях і праці не відставати від інших народів. Хто не знає наше прислів'я, що відсталіх овець загризають вовки?».

«Терджиман» відкривав світ культури новому поколінню кримських татар, спраглих інтелектуальної освіти й творчості. Газета стала відправною точкою літературного шляху таких відомих у першій третині ХХ ст. (що їх потім штучно було викреслено з пам'яті людей) літераторів, як Осман Аргокракалі, Мемет Нузет, Якуп Шакір-Алі, Шаміль Тохторгазі, Обякім Ільмай, Асан Сабрі Айвазов, Ісмаїл Лятіфзаде, Сейт Абдулла Озенбашлі. Розширення кола читачів і авторів дало змогу розпочати видання й інших тюркомовних журналів. Зокрема, побачив світ розрахований на жінок «Алієм нісван» («Жіночий світ»). Успіхи початкового періоду подій 1905–1907 рр. сприяли появі за редакторства І. Гаспринського татарського гумористичного журналу «Ха-ха-ха».

Події 1905–1907 рр. відкрили широкі можливості для розвитку політичної активності народів Російської імперії. В Криму І. Гаспринський разом зі своїми однодумцями створює ліберально-мусульманську кримськотатарську організацію «Іттіфак ель-муслімін» («Союз мусульман»). У державній думі створено ісламську фракцію, в якій переважали представники тюркомовних народів. І. Гаспринський організував видання її тижневика «Міллет» («Народ»).

І. Гаспринський, як і раніше, не протиставляв, а намагався поєднати світову, насамперед європейську, культуру з освіченим ісламом, досягнути взаєморозуміння й рівноправності народів різних релігійних традицій. Тому в 1907 р. він знову вирушає у відносно ліберальний Єгипет, де започатковує видання зрозумілою всім освіченим мусульманам арабською мовою газети «Аль-Нахда» («Відродження»).

У Єгипті його вітають як одного з визнаних лідерів світового мусульманського просвітницького руху. Тут він виступив з ініціативою скликання в Каїрі Всесвітнього мусульманського конгресу, що мав би об'єднати всі реформістські сили й течії у світі ісламу. І хоча робота в цьому напрямі почалась, проте напружена політична ситуація напередодні Першої світової війни, а потім і сама війна не дали змоги повною мірою реалізувати намічену програму.

У 1908 р. І. Гаспринський повертається до Криму, де святкує своє 25-річчя газета «Терджиман». Ця подія викликає широкий міжнародний резонанс. Її видавця й редактора вітали мусульмани з усієї Росії, Туреччини й Ірану, де він був добре відомий не лише в середовищі інтелігенції, а й на високому державному рівні, про що яскраво свідчать одержані ним нагороди: Золотий орден «Світаючої Зірки» від

еміра Бухари (1893), орден «Меджидіє» від султана Османської імперії (1894) та орден «Лева і Сонця» від іранського шаха. Було удостоєно І. Гаспринського й російської нагороди – медалі Санкт-Петербурзького імператорського технічного товариства (1897) за просвітницьку й наукову діяльність у складі Таврійської губернської наукової архівної комісії.

І. Гаспринський був дійсним членом Таврійської вченої архівної комісії з дня її заснування. На початку століття він організував у Нижньому Новгороді установчий з'їзд партії «Союз російських мусульман» і безпосередньо очолив її кримське відділення. В 1908 р. І. Гаспринський організував Всесвітній мусульманський конгрес для об'єднання всіх прогресивних сил Сходу. Незабаром французька громадськість висунула його кандидатуру на здобуття Нобелівської премії миру за заслуги в справі прогресу і гуманізму.

Однак багатогранна діяльність І. Гаспринського влаштувала далеко не всіх як у Росії та мусульманському світі, так і в його рідному Криму. З одного боку, на межі XIX–XX ст. під впливом турецької пантюркістської пропаганди починали посилюватися націоналістичні настрої, зароджувалася фундаменталістська течія, що проголошувала іновірців природженими ворогами мусульман. З іншого боку, до діяльності І. Гаспринського уважно приглядалися і російські власті, що остерігались посилення національних почуттів кримськотатарського народу. Та незважаючи ні на що, людей, які любили його і які сформувалися на його основних принципах та поділяли його ідеї, серед татар Криму було куди більше.

Помер Ісмаїл Бей Мустафа на початку Першої світової війни – 11 вересня 1914 р. – у Бахчисараї і був похований біля центра духовної освіти мусульман Криму – Зінджерлі-медресе. Похорон, під час якого в останню путь Ісмаїла проводжали тисячі людей, засвідчив єдність кримських татар, пробуджених до освіти й оновлення культурних традицій Гаспринським. Заслуги видатного просвітника сповна оцінено в наші дні. В містах Криму ім'ям І. Гаспринського тепер називають вулиці, а в Бахчисараї відкрито його будинок-музей, у Симферополі з 1990 р. працює бібліотека ім. І. Гаспринського.

Таким чином І. Гаспринський вніс вагомий внесок в теорію і практику педагогіки заснуванням новометодної школи, створенням перших національних підручників, учбових посібників, впровадженням в шкільне життя звукового методу навчання, початком організації жіночої освіти в Криму, розробкою основ з вивчення рідної мови і літератури, розповсюдженням в Криму, Татарії, Азербайджані прогресивних педагогічних ідей.

Він увійшов в історію не тільки кримських татар, але й в історію культури всіх тюркомовних народів. Вольтер писав: «Титули не грають ніякої ролі для потомства. Ім'я людини яка створила великі справи, утверджує більшу повагу ніж всі епітети.»

І. Гаспринський не потребував ні титулів, ні епітетів: його великі справи як педагога і просвітника залишаться в віках.

Своєю діяльністю Ісмаїл Гаспринський заклав фундамент демократичної традиції в кримськотатарському національному русі. Даний ним імпульс одержав новий розвиток у наші дні, коли значна частина кримських татар після десятиліть вигнання змогла повернутися на землю батьків і взятися до побудови нового життя.

Джерела та література:

1. Аблаев Э. А. И. Гаспринский – выдающийся просветитель народов Востока / Э. А. Аблаев. – Ташкент : Фан, 1994. – 180 с.
2. Аблаев Э. А. Прогрессивные педагогические идеи крымских татар второй половины XIX – начала XX веков (на материале педагогического наследия И. Гаспринского) : дис. ... док. пед. наук : 13. 00. 01 / Э. А. Аблаев. – Ташкент, 1991. – 226 с.
3. Ганкевич В. Ю. Исмаил бей Мустафа олгу Гаспринский / В. Ю. Ганкевич // Гармония. – 2001. – № 1. – С. 4.
4. Гаспринский И. Знания / И. Гаспринский // Терджиман. – 1883. – № 2.
5. Гаспринский И. Миллий мектеб дестеси / И. Гаспринский // Терджиман. – 1910.
6. Горшков Н. П. К вопросу о культурно либеральном пантюркизме И. Гаспринского / Н. П. Горшков // И. Гаспринский – просветитель Востока : труды Междунар. конф. – М. : НИИ теории и истории ИЗО искусств Российской академии художеств, 2001. – С. 101-104.
7. Экзамены // Переводчик. – 1905. – № 48.
8. Крымский А. Е. Школа, образованность и литература у российских мусульман (культурно-этнографический очерк) / А. Е. Крымский. – Львов : Литературно-научная библиотека, 1904. – 23 с.
9. Онищук В. О. Дидактика современной школы / В. О. Онищук. – К. : Рад. школа, 1987. – 351 с.
10. Павленко Ю. Гаспринський Ісмаїл (1851–1914) / Ю. Павленко // 100 найвідоміших українців / заг. ред. Ю. Павленка. – К. : Орфей, 2005. – С. 309-314.